

Umumy elipbiý, umumy geljek

Category: Kitapcy, Publisistika, Ylym we tehnologiya

написано kitapcy | 26 января, 2025

Umumy elipbiý, umumy geljek UMUMY ELIPBIÝ, UMUMY GELJEK

Türk dünýäsi – Aziýadan Ýewropa çenli aralykda ýaýylyp ýatan ümmülmez giňişlikde ýasaýan türki jemgyyetleriň umumy dil, medeni we taryh binýadynda emele getiren uly medeni howuzydyr. Bu jemgyyetler taryhyň dürli döwründe dürli ýurtlara ýaýradygysaýy ýerli şertlere we medebi täsirlenmeler sebäpli dürli elipbiýleri ulandylar.

Türk şiweleriniň dürli elipbiýler bilen ýazylmagy taryhyň dürli döwründe geografiki, syýasy, medeni faktorlaryň täsiri bilen şekillendi.

Irki döwürlerde göktürk we uýgur elipbiýleri ýaly özümize mahsus türk ýazuw sistemalary ulanyldy.

Soň-soňlar yslamyyetiň kabul edilmegi bilen birlikde arap elipbiýi türki jemgyyetleriň ýazuw diline öwrüldi.

Osmanly imperiyasy döwründe arap elipbiýi hem dini, hem-de resmi ýazuwda giňden ulanyldy.

Geçen asyryň ýigriminji ýyllarynda Sowet Soýuzynyň täsiri bilen türki halklaryň ulanýan arap elipbiýinden latyn elipbiýine geçmähe başlandy. Şol geçen döwürde aýratynam Azerbaýjanda we Orta Aziýanyň türki respublikalarynda latyn elipbiýi ulanylyp, dil birligine gönükdirilen ädimler ädildi. Emma bu synanyşygyň arasy kyrkynjy ýyllarda kirill elipbiýine geçmek bilen kesildi. Şeýdibem türki dilleriň umumy elipbiýiň daşynda jemlenmegini kynlaşdyrdy. Emma bu köpdürlilik umumy dil birligini emele getirme zerurlygyny hiç wagtam agsatmadı. Türk dünýäsiniň dil birliği boýunça tagallalary umumy elipbiý pikiriniň taryhy köklerine we ösus ýoluna düşünmekde möhüm maglumatlary berýär.

Umumy elipbiý pikiri türk dünýäsinde medeni we dil birligini güýçlendirmek tagallasynyň bir bölegi bolup orta çykdy. Bu pikir aýratynam XIX asyryň ahyrlarybda we XX asyryň başlarynda türk intelligentleri tarapyndan agzalıdy.

Ysmaýyl Gaspyraly ýaly pedagoglar «Dilde, pikirde, işde birlik» şygary bilen türki jemgyyetleriň umumy aragatnaşyk serişdesini emele getirmegiň zerurdygyny öñe sürdürüler.

Şol döwürde osmanly türkçesi, krym tatarçasy, azerbaýjan türkçesi ýaly dürli türk şiweleri üçin umumy elipbiýi işläp düzmegiň synanyşyklaryna girişildi.

Bu pikir esasanam XIX asyryň soñlarynda we XX asyryň başlarynda türk intelligentsiýasynyň arasynds agzalıdy. Házirkizaman döwründe Türkiyäniň latyn elipbiýine geçisi beýleki türki halklary üçinem nusgalyk görelde boldy we garaşsyzlygyny gazanan türki respublikalar muňa eýermäge başlady.

Házır latyn elipbiýi türk dünýäsinde umumy aragatnaşyk atmosferasyny emele getirme mümkünçiligine eýe.

• **Umumy elipbiýiň ähmiýeti we maksady**

Umumy elipbiý türk dünýäsiniň taryhy, medeni, dil ýakynlyklaryny güýçlendirmek ugrünäda strategiki serişde.

Türki halklaryň ümmülmez giň geografiki giňişliklere ýaýrap dürli elipbiýleri ulanmagy umumylyk döretme tagallalaryny kynlaşdyrdy. Emma umumy elipbiý dürli türki halklaryň arasyndaky aragatnaşyk barýerlerini aradan aýryp, dil we medeni ýakynlyklaryny täzeden janlandyrmagy aňsatlaşdyryp biler.

Medeni umumylygy güýçlendirmek maksady diňe ýazuw aragatnaşygyny aňsatlaşdyrmak bilenem çäklenmeýär. Şol bir wagtyň özünde umumy taryh, çeper edebiýat we sungat eserlerinim has giň gatlaklara elýeterli bolmagyny üpjün eder. Mysal üçin, Türkiýede ýazylan ylmy iş Gazagystanda ýasaýan raýat tarapyndan arkaýyn okalyp we düşününilip bilner. Şol bir görnüşde Azerbaýjanda ýazylan şygyr Gyrgyzystandaky okuwçyda ýa talypda gyzyklanma döredip biler. Bu ýagdaýa türk dünýäsiniň arasynda umumy medeni düşünjäniň kemala gelmegine goşant goşar.

Umumy elipbiý şol bir wagtyň özünde ýaş nesilleriň türk dünýäsine degişli dürli medeniýetler we ýorelgeler bilen tanyşdymagyny aňsatlaşdyrar.

Umumy ýazuw ulgamy türki halklaryň arasynda raýdaşlygy güýçlendirip, milli aýratynlygyň berkemegine-de hyzmat eder. Şunuň bilen baglanyşyklylykda elipbiý diňe ýazuw ulgamyny däl, şol bir wagtyň özünde türkleriň medeni taýdan bitewileşme tagallasynyňam simwolyna öwrüler.

Umumy elipbiyiň iň esasy täsirlerinden birem terbiye, ylymbilim, tehnologiýa ugurlaryndaky hyzmatdaşlygyň potensialyny artdyrmagydyr.

Dürli elipbiýlerij ulanylmaý türk dünýäsindäki maglumat paýlanyşygyny we ylmy hyzmatdaşlygy ep-esli derejede çäklendirer. Emma umumy elipbiý bu barýerleri aşyp, türk şiweleriniň arasynda maglumat geçirilişini aňsatlaşdyrar.

Bilim ulgamynda umumy elipbiý arkaly türki döwletleriň arasynda talyp we mugallym taýýarlaýyş programmalaryny hasam amatly ýagdaýa getirer.

Umumy okuň maksatnamalaryna degişli materiallary-da taýýarlap bolar. Mysal üçin, türk dünýäsiniň umumy taryhyň öwrenýän okuň kitaby ähli türki respublikalarynda ulanylyp, umumytaryh düşünjesi kemala geler.

Ylym we tehnologiýa ulgamynda umumy elipbiý umumy maksatnamalaryň işlenip düzülmegine we täzelikleriň paýlaşylmagyna mümkünçilik berer.

Türk dünýäsiniň içindäki ylmy barlaglar umumy ýazuw sistemasy arkaly has giň gatlaklara elýeterli bolar we alymlaryň

arasyndaky hyzmatdaşlygy artdyrar.

Şeýle-de sanly ulgam tehnologiýalaryndaky üýtgeşmeler umumy elipbiýiň integrasion prosesini çaltlandyryp biler.

Sanly ulgam platformalarynda ulylyk umumy elipbiý türk dünýäsiniň maglumat tehnologiýalary ulgamynda güýçlenmegini üpjün eder.

Mysal üçin, dil işleme tehnologiýalarynda umumy elipbiýiň ulylyşy türk şiweleriniň sanly ulgam şertinde has aktív wekilçilik edilmegine ýardam edip biler.

Bu ýagdaý türk diliniň halkara arenasynda has saýyrdyň bolmagyna-da ýardam eder.

• **Latyn elipbiýine geçiş: Üstünlikler we kynçlyklar**

Türk dünýäsinde latyn elipbiýine geçmegiň pikiri, döwrebaplaşmak we aragatnaşyk aňsatlygyny ýola goýmak maksady bilen XX asyryň başlaryndan bări ara alnyp maslahatlaşylmaga başlanypdy.

Bu proses ilkinji gezek Azerbaýjanda ýigrimini ýıllarda Sowet Soýuzynyň girißen latynlaşdyrma syýasatlary bilen anyk ädim bolupdy. Sowet Soýizy dili we medeniyetleri standartlaşdyrmak maksady bilen Orta Aziýanyň türki halklaryny-da öz içine alýan giň sebitde latyn elipbiýini ulyşa girizdi.

Azerbaýjan, Gazagystan, Özbekistan, Türkmenistan we beýleki türki halklar şol geçen döwürde arap elipbiýini taşlap latyn elipbiýine geçdi.

1926-nýy ýylda Bakuda geçirilen birinji Türkologiya gurultaýy türk dünýäsiniň umumy latyn elipbiýini döretmek işindäki ilkinji uly tagallalarynyň biri hökmünde ünsi çekýär. Şol gurultaýda türk şiweleriniň fonetiki gurluşyna kybap latyn elipbiýini döretmegiň pikiri ara alnyp maslahatlaşylypdyr we bu babatda birnäge teklipler orta atylypdyr. Emma Sowet Soýuzynyň syýasy ugurlarynda bolan üýtgeşmeler bu synanyşyklaryň dowamlylygynyň öňüni kesdi.

Kyrkynjy ýıllarda sowet häkimiýeti türki halklary rus medeniyetine we diline has garaşly ýagdaýa getirmek maksady bilen kirill elipbiýini girizdi.

Bu ýagdaý türk dünýäsiniň dil birligine şikes ýetiripdir we umumy elipbiý synanyşyklarynyň uzak wagtlap yza tesmegine sebäp bolupdyr.

Garaşsyzlyklaryny gazanan Orta Aziýanyň türki respublikalary togsanynjy ýyllaryň başynda täzeden latyn elipbiýine geçmegin başyny başlady.

Azerbaýjan 1991-nji ýylда latyn elipbiýine geçip munuň başyny çekdi. Yzyndan 2000-nji ýylда Türkmenistan doly latyn elipbiýine geçdi. Özbegistan we Gazagysyan ýaly ýurtlatam olaryň yzyna goşuldy. Emma bu elipbiý çalyşmalat her ýurtda biri-birinden tapawutly latyn elipbiýine geçilendigi sebäpli doly standartlaşma ýola goýulmady.

Latyn elipbiýine geçmek möhüm ähmiyetli mümkünçilikleri döredýändigine garamazdan özi bilen bile düýpli praktiki we tehniki kynçylyklary-da öz ýany bilen alyp geldi.

Ilkinji we iň esasy kynçylyk täze elipbiýiň jemgyýetler tarapyndan kabul edilme prosesidir. Onlarça ýyllap ulanylyp gelinen kirill elipbiýine öwrenişnen halklaryň latyn elipbiýine geçmekleri kän wagta çekdi we bu ýagdaý aýratynam orta ýaşdan geçen nesilleriň arasynda nägilelik bilen garşylandy.

Bilim ulgamlarynda bolup geçen üýtgeşme başga bir kynçylyk bolup orta çykdy. Täze elipbiýiň öwredilmegi üçin okuň kitaplarynyň täzeden ýazylmagy, mugallymlaryň okadylmagy we täze materiallaryň taýyarlanmagy ýaly işler düýpli maddy gor we wagt talap etdi.

Bu ýagdaý aýratynam ykdysady kynçylyklary başdan geçirýän garaşsyz türki respublikalary üçin uly bökdencilik döretti.

Tehniki kynçylyklar bolsa döwrebap tehnologiyalaryň integrasiýasynda özünü görkezdi. Ýazuw we klawiatura düzgünleriniň latyn elipbiýine uýgunlaşdyrylmagy aragatnaşykda agsamalara sebäp boldy. Mysal üçin, türk şiwelerindäki ýörite aýratynlyklaryň sanly ulgam şartlerinde dogry-dürs görnüşde ulanylmasa sebäp bolupdyr. Mysal üçin, türk şiwelerindäki ýörite aýratynlyklaryň sanly ulgam şartlerinde dogry-dürs görnüşde ulanylmasa sebäp bolupdyr.

Umumy elipbiý prosesiniň üstünlikli dowam etdirilmegi türk dünýäsiniň dil, medeni, ylmy ýakynlyklaryny güýçlendirmek üçin professional we ylma esaslanýan çemeleşmäni talap edýär.

Bu boýunça halkara möçberinde işläp biljek Türk dünýäsi dil institutynyň döredilmegi uly ähmiýetli iş bolar.

Bu institut elipbiýiň ähli türk şiwelerine kybap görnüşde şekillendirilmegini üpjün etjek fonetiki analizleri etmeli we türki halklaryň zerurlyklaryna görä çözgütleri orta atmaly. Şeýle-de umumy elipbiýiň kabul ediljek we ýerine ýetiriljek döwründe duş gelip biläýjek meselelere garşıy ýolgörkeziji roly boýnuna almaly.

Türki döwletleriň guramasy (TDG) ýaly halkara guramalaryň bu instituta goldaw bermegi prosesiň koordinasiýasyna we tizleşmegine oñyn täsirini ýetirer.

Umumy elipbiýiň kabul edilmegi ähli türki respublikalaryň we jemgyyetleriň işjeň hyzmatdaşlygyny talap edýär.

Bu prosesde Türkiýe, Azerbaýjan, Gazagystan, Özbegistan, Türkmenistan, Gyrgyzstan ýaly garaşsyz türki respublikalaryň arasynda syýasy we ylmy koordinasiýany ýola goýmaly.

Şol bir wagtyň özünde diasporadaky türki halklar we Orsyýet, Hytaý ýaly ýurtlarda ýasaýan türki halklary-da bu prosese dahylly etmeli.

Hyzmatdaşlyk prosesi diňe tehniki mesepe däl, şol bir wagtyň özünde syýasy raýdaşlygy-da talap edýär. Şol sebäpden TDG ýaly guramalar elipbiý çalşygyny syýasy liderler hem-de jemgyét nezdinde goldaw berjek strategiýany işläp düzmeli.

- **Türk dünýäsiniň ykdysady we medeni birleşmeginde täze mümkünçilikler**

Umumy elipbiý türk dünýäsiniň ykdysady we medeni integrasiýasynda täze mümkünçilikleri döredip biler.

Umumy ýazuw sistemasy türki döwletleriň arasyndaky söwda, turizm we maýa goýum gatnaşyklaryny aňsatlaşdyryp, ykdysady gatnaşyklaryň güýçlenmegine goşant goşup biler.

Aýratynam halkara söwda resminamalary, ylalaşyklar we gatnaşyklarda birülňüli elipbiýiň ulanylmaýy býurokratiýanyň täsirini azaldyp, hyzmatdaşlygyny potensialyny güýçlendirip biler.

Medeni ugurda bolsa umumy elipbiý türki halklaryň umumy

maksatnamalary işläp düzmegine höweslendirip biler.
Bilelikde düşürilen kinofilmleriň festiwallaryny, aýdym-saz we
bäsleşiklerini, edebiýat üýşmeleňlerini we sungat çäreelerini
geçirip, umumytürk dünýäsiniň medeni birligini hasam
gözegelüwli ýagdaýa getirip bolar.
Bular ýaly işler türki halklaryň biri-birlerini hasam gowy
tanamaklaryny we medeni baýlyklaryny paýlaşyp ýaşamaklaryny
üpjün eder.

Jihad ISLAM ÝYLMAZ,
GÜVENSAM-yň baş koordinatory / @Cihad_islam

Ýekşenbe, 01.12.2024 ý. Publisistika